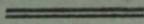

БИБЛИОТЕКА СЪОБ. УНИВЕРС.
1340
Получено на 10 / XII 1926

С. С. Бобчевъ.

III-9-41

ИСТОРИКО-ПРАВНИ БЪЛЪЖКИ.

1. Думата болѣринъ и държаво-правното ѝ значение.
2. Градивце за старобългарското съдебно право изъ влахомолдавски паметници.

(Отпечатъци отъ „Юридически Прѣгледъ“, 1915 год.)

СОФИЯ
Печатница на Народно Осигурително Дружество „Балканъ“
1915.

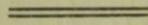
II 1163

БИБЛИОТЕКА СВОБ. МИНБЕРГ.
Вх. № 1340
ПОЛУЧЕНО НА 10 / XII 1925.

С. С. Бобчевъ.

ДУМАТА БОЛЪРИНЪ И ДЪРЖАВНОПРАВНОТО ѝ ЗНАЧЕНИЕ

(Ситнежъ отъ старобългарското право).

Отпечатанъ отъ сп. „Юридически Прѣгледъ“ год. XXII, кн. II.

СОФИЯ
Печатница на Народ. Осиг. Д-во „Балканъ“.
1914.

С. С. Бобчевъ.

ДУМАТА БОЛЪРИНЪ И ДЪРЖАВНОПРАВНОТО ѝ ЗНАЧЕНИЕ.

(Ситнежъ отъ старобългарското право).

Познатиятъ неуморимъ изучачъ на югославянската културна история и прѣдседателъ на сърбската кралевска академия Стоянъ Новаковичъ въ послѣдната книжка Глас СКА ХСП. 54.1913 г. прави бѣлѣжки за думитѣ баштина и болѣринъ¹⁾. И двѣтѣ тѣзи думи, за него, не сж славянски. Въ славянскитѣ езици тѣ биле внесени отъ българитѣ много рано. Тѣ сж туранско-български думи.

Тука ще се спрѣмъ за сега само върху мислитѣ на Новаковича за болѣринъ, болъаръ.

I.

Новаковичъ не се съгласява съ моето обяснение за болѣринъ²⁾. Въ моя трудъ, наедно съ И. И. Срезневскіи азъ поддържамъ: 1) че болѣринъ произлазя отъ болій, по-добъръ, по-богатъ, по-заможенъ, влиятеленъ, силенъ, grand, grand seigneur; 2) думата бояринъ, която у насъ не е позната, а само у руситѣ и у власитѣ, произлазя отъ бой или война, която въ старо врѣме винаги е обогатявала, отличавала своитѣ участници. Отъ битовна страна прочее тѣзи двѣ думи болій и бой се допълватъ.

Новаковичъ посочва, че и знаменитиятъ филологъ Даничичъ въ академическия „Рѣчникъ на югославянската академия“ вади думата бояръ отъ бой. Фр. Миклошичъ въ своя Lex. Paleasl. и въ Etymol Wörterb. посочва на грѣцкитѣ думи Βοῦλαδὰι, Βοῦλαδων, proceres bulgari. А рускиятъ филологъ Коршъ изважда думата боляръ отъ турската дума баяръ, която въ Кокандъ, значела велможа, отличенъ човѣкъ. Съ това се съгласявала монголската дума баяръ, която означавала богатъ. И Беркнеръ въ Slavisches Etymol. Wörterbuch. намѣрвалъ, че бояръ е по-близо до кореня, а болѣринъ, боляринъ или, както го пише Новаковичъ, болъар би билъ по народната славянска етимология просто звуковно приближаване къмъ болій.

Като привежда тѣзи данни, Новаковичъ казва, че и ние „ще излѣземъ на правъ пѣтъ, ако оставимъ филологията, па погледнемъ

¹⁾ „Баштина“ и „болъар“ у югословенской терминологији средняга века. Глас Српске Краљевске Академији 54.1913 стр. 211 — 255.

²⁾ Глед. „История на старобългарско право“, София, 1910, стр. 280.

на историята и на начина, по който тази дума се е узнала и разширила на Балк. Полуостровъ и въ Източното Римско Царство“. Слѣдъ това, Н. веднага заявява че „нито цариградскитѣ гърци, нито славянитѣ, населени на Балк. Полуостровъ нищо не сж знаели за думата боляр додѣто сж появили въ долното Подунавье българитѣ съ тѣхнитѣ завоевателни планове“.

Нека кажемъ веднага, че Н. съ нищо не обосновава това си смѣло твърдѣние. Наистина той ни разправя за първото появленіе на думата волиадесъ у византийцитѣ. Всички историци били съгласни че боляритѣ сж волиадесъ. Въ всички истории четемъ, че туранскитѣ българи, като дошли въ България, донесли съ себе си държавенъ редъ, въ който старѣйшината билъ ханъ, комуто е помагалъ съвѣтътъ отъ шесть велики болѣри²⁾. Но тази дума вулиясь или волиадъ, вульасъ, вулядъ, булядъ или булиясь итн. какъ се е произнасяла на оригиналенъ тюркско-български езикъ, за това нѣмало отъ гдѣ да се разбере. Сжщо не се знаели и настаналитѣ въ думата промѣни. Ясно било само че рѣчъта — боляръ е отъ горнитѣ думи. А отъ държавата и държавното уреждане на турано-българитѣ, думата се разпространила между славянскитѣ племена на Балканския Полуостровъ и веднага влѣзла въ славянския книжовенъ езикъ, щомъ българитѣ приели християнството и славянската книга. Вече въ XII в. въ Сърбия *ѡрхон* се прѣвежда съ болиаръ. Въ прѣвода на Градския законъ титулъ XVI. чл. 11. *ѡрхонтеъ* е прѣведена съ думата болиаре.

Като поддържа за безспорно, че болиаръ е послavianчена туранско-българска рѣчъ, Новаковичъ привежда нѣколко примѣри, гдѣто е употребена думата въ сръбски паметници. Сжщата дума у румънитѣ е бояръ, а у руситѣ — бояринъ, баринъ, барски и пр.³⁾. У сръбитѣ тя се употребява въ нѣкои хрисовули (Дечанския, напр.), и у краль Стефана Душана, въ смисълъ на властель, властеленъ, а нѣкждѣ сж употребени и двѣтѣ думи: властели и хора, — болиаре и хора.

Като обяснява това Новаковичъ непонятно защо нѣкакъ подчертава: 1. че краль Стефанъ първовѣнчаний твърдѣ не викалъ подъ перото си думата болиаръ, и 2. че въ първия текстъ въ

¹⁾ Както се знае К. Порфирогенитисъ е живѣлъ въ X-и вѣкъ. Const. Porphyrogeniti, de ceremoniâ aulae Byzantinae, I. стр. 681 — 682.

²⁾ За тѣзи 6 велики болѣри глед. моята „История на старобългарското право“, стр. 286—287 гдѣто се установява, че всички велики болѣри не сж били шесть, въпрѣки свидѣтелството на Порфирогенита, което може да е истинско само въ извѣстенъ „протоколенъ“ смисълъ, но никакъ не по сжщевството на работата.

³⁾ Новаковичъ не обяснява, че думата у руситѣ е употребявана въ високъ и законодателенъ стилъ. Напр.: Великій князь нашъ Игорьъ и боларе его... Отъ Игоря и отъ всѣхъ боларъ. Договоръ Иг. 945. Боларе и Русь вся. Обяз. грам. Свят. 912. Аще нто зоветъ чюжую жену блядью великихъ боларъ за срамъ ей 3 гривни злата... а будетъ меншихъ боларъ за срамъ ей 3 гривни злата. Церк. Уставъ Ярослава. 1051—1054. Сръща се и думата болярство, болярьць. Кназа и все болярство. Іак. Бор. Гл. 145.

Душановия законник нийдѣ не се поменавала думата боліаръ, а само властелинъ и властеличичъ. По-къснитѣ прѣписи махвали думата властелинъ и я замѣстятъ съ болъаръ, но това нѣмало значение.

Въ бѣлѣжкитѣ на Новаковичъ ние намѣрваме слѣднитѣ невѣрни положения, върху които ще кажемъ нѣколко думи:

1. Думата болъаръ е послavianчена туранска дума;

2. Думитѣ боляръ и болѣри сж се развили въ книжовния езикъ отъ волиясъ, волиядесъ; до появлението на прабългаритѣ въ долното Подунавье думата не се знаела.

3. У сърбитѣ тая дума намѣрила извѣстенъ отпоръ, тъй като тамъ имало други термини, властель и властелини, а се развила у руситѣ и румжнитѣ въ формата бояринъ и бояръ.

II.

Да разгледаме тѣзи положения на автора:

1. Болъаръ, болиаръ, болѣринъ, боляринъ—сж думи отъ чисто старобългарска форма: овчаръ, овчеринъ, конъаръ, конъаринъ и пр.

Думата боль е коренътъ на боле, болій, большій. Отъ боль става боляръ, боляринъ. Данни за кореня боль вжд. у Срезневскій¹⁾. Думата баяръ не може да се обърне на бояринъ, а още по-малко на болъаръ, болѣръ, болѣринъ. И защо е притрѣбало да се дири въ байар това, което ясно е произлѣзло отъ бой — бояръ, отъ боль — болъаръ, болѣринъ.

Всички опити до сега да се дири думата болъаръ, болѣринъ въ волиадесъ, което Марквартъ сравнява съ старотюркското *boila*, не стоятъ на твърда почва. Сжщиятъ Марквартъ сравнява *Boilas tarhanas* = тюрк. *boila targaп*. Въ тѣзи попълзновения да диримъ все въ турански или старо-тюркски думи произхода на нѣкои установени славяно-български термини, менъ се прѣдставлява по-скоро едно модно влѣчение. Както едно врѣме всичко чуждо въ старо-българския езикъ се славенчеше, а по-сетнѣ се дирѣше произхода му въ финно-чудския езикъ, тъй сега всичко се търси у тюркитѣ и въ тѣхния езикъ. Обаче, както прѣди, тъй и сега не изгледва, че въпросътъ се поставя на научно-критическа почва.

Да вземемъ сега думитѣ: болъаръ, боляръ, болѣринъ, болѣрецъ, болѣрски, бояринъ, боярски. Заловилъ ли се е нѣкой да намѣри туранския коренъ на думата? И nemá така леко ще приемемъ, на вѣра, казванията, че отъ византийската транскрипция воиладъ, воиласъ, вулиядъ което било туранска дума баяръ, станалъ нашиятъ болѣринъ! Че какъ се е прѣобразилъ баяръ на болѣринъ, боляринъ?

Всичко това остава една гатанка. Прочее, въ всички тѣзи тълкувания нѣма никаква научна стойностъ, когато боляръ, боляринъ,

¹⁾ Матеріали для словаря древне-русскаго-языка по писменнымъ памяткамъ. Спб. 1893. Изданіе Имп. акад. наукъ.

болѣръ, болѣринъ е ясно, дума произведена отъ боль, болѣ, боле, болій, което ще каже *magis*. Глед. Срезневекій думитѣ: боль, боле.

По никой начинъ болѣринъ, боляринъ не се е развила отъ вулиясъ, вулиадъ. Трѣба много силенъ обобщителенъ духъ за да дирите болѣринъ въ вулиядъ, вулиясъ. Че гърцитѣ сж прѣписвали българскитѣ и въобще славянскитѣ думи все така погрѣшно, осакатено и развалено, това е фактъ всеизвѣстенъ. Че тѣ отъ болѣри, боляри сж направили волияди, вулиадесъ, нищо по-естественно отъ това. Ние бихме привели редица доказателства, какъ тѣ, като нѣматъ извѣстни букви, употрѣбаватъ *v* вм. *b* или даже *p. ml.* вмѣсто *b*. За гърцитѣ и за тѣхнитѣ стари хронисти българитѣ сж вулгари, вургари. Немá българии произлазя отъ вулгари, а не обратно? Сжщо и вулиади произлазя отъ боляри или болѣри.

Болѣринъ и боляринъ нѣма нищо общо съ баіар, ако има точно такава туранска дума.

2. Колкото за това, че думата болѣринъ не била позната на Балк. П-въ до появяването на прабългаритѣ, това е едно — само голословно твърдение, което за жалость, като всѣко отрицание има за себе си тази формална права страна, че извиква противника да доказва. А пъкъ при туй състояние на нашитѣ паметници, едно такова оборване е пакъ отъ формална страна трудно. Ние ще покажемъ по-нататкъ само това, че думата болѣринъ се употрѣбва въ самия езикъ напълно като своя староврѣмска и славянска.

3. Ъдва ли доказва много нѣщо и твърденето на Н., че у сърбитѣ боляръ, болѣринъ, боліаръ и болѣри не намѣрили такова гостеприемство, както у руси и румъни, защото си имали думата властелинъ, дори ако приемемъ, че е вѣрно. Прѣди всичко не е важно колко широко е била разпространена една дума, за да се види отъ какъвъ произходъ е тя. Немá руситѣ не сж имали вмѣсто думата боляринъ и бояринъ друга, а именно — лучшіе люди, дружинники, нарочные люди, дворяне,¹⁾ старѣйшини, старци?

Болѣринъ, боляринъ, и у насъ и въ Русия, е билъ тоя, който е занимавалъ извѣстна висока служба около владѣтеля или вѣнъ въ страната, въ хората, и добивалъ богатства,²⁾ ставалъ влиятеленъ, голѣмецъ. Боляринъ = *optimas, dynast, ἀρχων, πρостατις*.

У насъ, и въ паметницитѣ и въ народния говоръ, думата боляри, болѣри е доста разпространена. Тя се срѣща напр. въ всички хрисовули, означава голѣми и малки чиновници, (велики и мали болѣри), находящи се въ столицата около държавния владѣтель или вѣнъ въ провинцията, въ хората и областитѣ — въ жтрѣшни и вѣншни болѣри. Тѣ сж съставяли у насъ болѣрски съвѣтъ, а въ Русия—боярская дума³⁾. Болѣритѣ сж били привилеги-

¹⁾ Думата дворяне се е появила пакъ въ XII вѣкъ. Глед. В. Будановъ, Обзоръ, 38.

²⁾ Това сжщо е било и въ Русия. *Ibid.* 34

³⁾ Глед. Бобчевъ. Ист. на стб. пр. 336—338.

рованъ класъ население¹⁾. Обаче и въ лѣтописитѣ, въ житията, а главно въ народния говоръ болѣринъ означава голѣмецъ, а най-обикновено — богатъ човѣкъ. Кога кажатъ той е болѣринъ, равностилно е: той е богатъ. Въ пѣсенъта на лѣсицата, която останала вдовица съ 12 лѣсиченца, най-малкото лѣсиче успокоявало майка си, да не плаче, защото тѣхната сждба е рѣшена: тя ще ги намѣри единъ день

Въвъ Цариграда въ чаршията,
На болѣрина на шията,
На сиромаша въ кисията²⁾.

Една наша пословица казва: „болѣринъ кога ще, сиромашъ кога може“. Въ рѣчника на Н. Геровъ: болѣринъ е голѣмецъ и богатъ човѣкъ.

Въ пѣсенъта: „Кумци убийци прѣвѣрнати въ мряморъ“, записана въ Еленско, булеринъ е богаташъ.³⁾ Въ пѣсенъта „Божа майка“ тя искала отъ Бога да ѝ отвори рай за да види „боляритѣ, богатитѣ, що сж яли сиромашко, сиромашко и сиротско, що сж яли сиротиня“. И когато се отворили „долня земя съ пѣкъла, тя видѣла боляритѣ, боляритѣ—богатитѣ, изедници—грабители, съ мермеръ камѣкъ заградени, по софра имъ прѣстъ и пепель“⁴⁾.

Или пѣкъ въ тѣзи пѣсенъ: „Седналъ ми е боляръ Пею, съ своитѣ дванадесетъ сина, на трапези позлатени“.⁵⁾ Бихме привели голѣмъ брой пѣсни да се види, че народътъ знае болѣритѣ за хора богати и голѣмци. Има и пѣсни, дѣто болѣритѣ сж хора на висока служба, властели, както сж казвали у сѣрбитѣ, владалци и владаци, споредъ нашитѣ хрисовули. Ето една такава пѣсенъ:

Разшета се бѣла Рада
Подъ чадѣри, по чадѣри,
Та налетя на бѣлъ чадѣръ,
Подъ чадѣри редъ седѣха,
Редъ седѣха, редъ боляри,
Редъ боляри, редъ войводи,
Редъ сѣ млади граматичи.⁶⁾

Въ една друга пѣсенъ, прѣпяване „на двама братя близнаци“ се разправя за „два боляра, станеници“, единъ отъ които „съ турци ходи, бой се бие, та си дѣржи голѣмъ тимаръ“.⁷⁾ Тукъ пѣсенъта напомня еволюцията на старитѣ боляри-прониари, все на почва на турското врѣме и владичество.

¹⁾ Подробно за привилегиитѣ на болѣритѣ въ стара България глед. Ист. на староб. право. стр. 289.

²⁾ Слушана въ Елена отъ майка ми.

³⁾ Сборникъ за народни умотв., XXVII, стр. 192.

⁴⁾ С. Н. У. XXVIII, стр. 435.

⁵⁾ Ibid 303.

⁶⁾ Ibid. 406.

⁷⁾ Ibid. 325. Голѣмиятъ тимаръ — е спашилжкъ, нѣкогашната прония, имѣние давано като по-жизнена награда за военни заслуги.

Новаковичъ не е обърналъ, по видимому, внимание на тази страна въ значението и употреблението на думата. Той се държи о техническото ѝ значение, като терминъ държавенъ. За него болѣринъ е властелинъ, титла и служба, каквито сж тарханъ, жупанъ, кавганъ и пр. Отъ тукъ и недоумѣнието, въ което пада при обяснението на обстоятелството, защо болѣринъ не е могълъ да се загнува на широко въ областъта на сърбския езикъ и на сърбската държавна терминология.

Та едва ли може да се твърди, че думата болѣринъ, и производнитѣ ѝ се били не тъй разпространени въ Сърбия. Напротивъ, въ всички случаи, дѣто е станало нужно употрѣблението ѝ, тя е употрѣбена. Самъ Новаковичъ признава, че въ прѣписването на Душановия законникъ тя е замѣстила даже употрѣбената въ първото издание дума властелинъ. Вукъ Караджичъ я привежда въ своя "Српски Ријечникъ", като народна дума. Тя е минала и у хърватитѣ.

Ние не знаемъ какво ще каже българскиятъ филологъ, въ областъта на когото така безцеремонно стѣпваме, но, струва ни се, ако той се интересува съ прѣдмета, едва ли нѣма да ни докаже, че думата болѣринъ е не по-малко разпространена въ областитѣ на сърбския езикъ, отъ колкото у насъ.

III.

Въ заключение може да се каже :

1. Съ никакви данни не е установено по единъ положителенъ начинъ, че думата болѣринъ, боляринъ, та и бояринъ, е отъ турански или старо-тюркски произходъ.

2. По никой начинъ не може да се твърди, че думата болѣринъ е влѣзла въ книжовния езикъ по заемане отъ волиасъ, грѣцката транскрипция на туранската дума баяръ. Едно подобно твърдение е съвсѣмъ необосновано и противно на нормалното развитие на терминитѣ.

3. Болѣринъ не е винаги държавноправенъ терминъ. Той е употрѣбенъ на всички юго-славянски езици не само вмѣсто владаци, владалци, властели, като титла и служба, но и за да означава богатия и голѣмецъ човѣкъ.

Има си, прочее, мѣсто да се надѣваме, че тепърва ще се дири и намѣри отъ коя дума и какъ сж се образували терминитѣ болѣринъ, боляринъ, ако приемемъ, че тѣ не сж българо-славянски думи. За сега единственото вѣрно тълкуване е изказаното отъ насъ въ пълно съгласие съ мнѣнията на И. И. Срезневски и Даничичъ.

София, 20 януарий. 1915 г.

ЮРИДИЧЕСКИ ПРЪГЛЕДЪ

С. С. Бобчевъ.

ГРАДИВЦЕ ЗА СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЪДЕБНО ПРАВО ИЗЪ ВЛАХО-МОЛДАВСКИ ПАМЕТНИЦИ.

Оскъдността на източниците отъ юридически характеръ, съ които да можемъ да възстановимъ, колкото се може по-пълно, нашитъ юридически старини, е причина дѣто ние сме принудени не единъ път да прибѣгваме къмъ спомагателни за тази цѣль срѣдства. Освѣнъ къмъ българскитъ хрисуви и други грамоти въ широкия смисълъ на думата, къмъ нашитъ стари правни сборки и паметници въобще, къмъ договоритъ и малкото лѣтописи, годни за цѣльта, ние сме принудени да прибѣгваме и до хрисувицитъ и грамотитъ, както и до законнитъ и правни сборки, на сърби, власи и молдавци, които сж най-близко до насъ, както и къмъ подобнитъ паметници на другитъ славянски народи.

I. Българи и румъни. — Съжителство и взаимни отношения.

Българскиятъ филологъ счита за „щастие, че сме имали съсѣдна страна, дѣто българщината, и етнически и езиково, е била силно застѣпена и дѣто лжчитъ на свободата не потъмнѣха едновременно съ свободата на България въ края на XIV в.¹⁾“. Той казва, какво именно „на Румъния дължимъ, дѣто сж запазени нѣкои писмени паметници, каквито сж намъ потрѣбни, за да освѣтлимъ добрѣ историята на езика си“²⁾.

Едва ли е нужно за нашата цѣль да издирваме надълго историята на власитъ и молдавцитъ, иначе казано на румънитъ, и да излагаме сждбинитъ на ония румънски прадѣди, които сж живѣли на Полуострова, и които споредъ Рйослера³⁾ сж се прѣселили въ Кар-

¹⁾ Л. Милетичъ, Новобългарски грамоти въ Брашовъ. МСб. XIII, стр. 3—4.

²⁾ Ibid.

³⁾ Рйослеръ мисли, че румънитъ най-напрѣдъ сж обитавали на Балкан. п-въ, праотечството имъ било въ Тесалия, Македония, вжтрѣшния Илирикъ, Мизия и Скития. Тѣ били поримчени въ римския периодъ. Тукъ още се образувалъ румънскиятъ езикъ, който сетнѣ възприелъ много славянски елементи—поради смѣсане съ българскитъ славяни. Robert Rösler, *Römânische Studien*, 1871. Leipzig. — Маринъ Дриновъ се съгласява до известна степенъ съ теорията на Рйослера и признава, че румънитъ вѣроятно сж поримчени тракийци отъ Балк. П-въ, прѣселени отъ тамъ въ Дакия, по-късно, но не къмъ XIII в. Тѣ не сж били многобройни, а сж се засилили отъ прѣтопенъ бълг. славянски елементъ. (Глед. Зас. Балк. П-ва славянами, стр. 72—74). А българскитъ славяни, споредъ Дриновъ, непрѣкъснато сж живѣли въ Дакия до 5 стол., даже и когато тукъ е имало римско господство. Ц. с. 74.

патитѣ, отъ дѣто сж слѣзли по-късно (къмъ XIII в.) въ Дакия, или пъкъ да привеждаме другата историческа теория, възприета отъ нѣкои румжнски историко-филолози, като Хаждью¹⁾ и Ксенополъ²⁾, че румжнитѣ сж стари жители на Дакия (Трансилвания, Влашко и Молдава). Още по-малко е мѣстото му тукъ да разгледваме на кои румжни участieto се е проявило въ освобождението на българитѣ при Асѣневцитѣ и при възстановяването на второто българско царство: да ли това е участие на румжни, дошли отъвдъ Дунава, или на такива обитаваци отсамъ, на Полуострова. Фактътъ на подобно участие е безспоренъ, както е безспорно българското културно влияние върху влашкия и молдавски животъ въобще, върху езика и писмеността на влахо-молдавцитѣ.

Може да се счита за установено, че между България и дакийскитѣ страни сж сществували наистина, още въ врѣме на първото българско царство, тѣсни държавно-правни отношения, които и слѣдъ падането на това царство не сж били забравени³⁾ и че е сществувалъ плътенъ български елементъ въ тия страни³⁾.

Въ всѣки случай, струва да се установи при каква обстановка сж се срѣзнали, съжителствували и взаимодѣйствували румжни и българи, за да се приеме у румжнитѣ и поддържа една българска писменостъ прѣзъ цѣли столѣтия.

Има много исторически данни да се върва, че и слѣдъ заселването на славянскитѣ българи на Балк. П-овъ и образуването на Бълг. Държава, отъвдъ Дунава — въ Дакия — продължавало да живѣе българско население. Византийскитѣ хроники въ врѣмето на Крума различаватъ България отсамъ и България отъатъкъ Дунава: *εις Βούλγαρικην ἐκείθεν τὸν Ἰστρον ποτάμιον*⁴⁾. Споредъ друго византийско извѣстие, и подиръ царь Симеона, въ вѣншия съставъ на територията на Бълг. Държава сж влазали земи отъвдъ Дунава, дѣто е имало отдѣлни български княжества съ автономно управление⁵⁾. Българскитѣ княжества въ Дакия продължавали да сществуватъ прѣзъ дългия периодъ на византийското владичество въ България (1018—1186). Споредъ нѣкои маджарски източници маджарскитѣ, кралъ Стефанъ, като завладѣвалъ източнитѣ прикарпатски страни, покорилъ Кеанъ, „князь на българитѣ и славянитѣ“, когото и убилъ⁶⁾.

¹⁾ Hazden, Jstoria critica, 1873.

²⁾ Xenopol, Teoria lui Resler въ Revista на Г. Точилеску.

³⁾ Милетичъ и Агура, Дакоромжнитѣ и тѣхната славянска писменостъ, МСб. IX, стр. 247.

⁴⁾ Иречекъ, Ист. болгаръ, од. изд. 292.

⁵⁾ Василевскій, Русско — виз. отрывки IV. Ж. М. Н. П. 1876. Т. 185.

⁶⁾ Chronica, Buden. I. с. р. 66. Thurocz, II. с. 30. — Въ статията на Милетичъ и Агура „Дако-ромжнитѣ и тѣхната славянска писменостъ“ сж приведени голѣмъ брой лѣтописни данни, съ които се доказва сществването на български земи и владѣния отъвдъ Дунава, въ Дакия, прѣзъ всичко врѣме до основаването на второто българско царство. Такива сж, между друго, лѣтописнитѣ свидѣтелства на анонимния нотарийсь на кралъ Бела (Anonymus Belae, Gesta Hungarorum) и Несторъ, Лѣтопись подъ год. 899.

Собствено теорията на Рйослера по-напрѣдъ е била поддържана отъ Сулцера ¹⁾ и отъ Енгеля ²⁾, както по-късно и отъ Миклошича ³⁾. Споредъ тѣхъ, прародителитѣ на румжнитѣ сж траяновитѣ колонисти, прѣселени изъ Дакия отъ Аврелиана (271 сл. Рожд. Хр.) на Балк. Полуостровъ, които отсетнѣ се върнали обратно прѣзъ Дунава. Едни отъ тѣхъ впрочемъ отишле на югъ. Томашекъ ⁴⁾ видоизмѣни тази теория и споредъ него румжнитѣ въ Дакия сж романизирани даки а румжнитѣ въ Балканитѣ сж романизирани балкански тракийци (беси). Романизацията имъ е станала безъ да сж били наедно, а по отдѣлно.

По-рано отъ Сулцера бѣше писалъ Тунманъ ⁵⁾, че не всички римски колонисти отъ Дакия сж били изселени прѣзъ Дунава отъ Аврелиана. Много отъ тѣхъ биле останали въ голѣмата и планинска земя Дакия. Когато нахлули варваритѣ, вандали, готи, хуни, славяни, българи и авари — тѣзи римски колонисти се изпокрили въ планинитѣ. Балканскитѣ румжни сж романизовани тракийци, а дакийскитѣ — романизовани даки и римски колонисти. Тунмановата теория особно разви Юнгъ, който внесе поправката, че Аврелианъ изселилъ отъ Дакия само римскитѣ колонисти, а оставилъ тамъ романизованитѣ даки ⁶⁾. Тази именно теория сж прѣгърнали румжнскитѣ историци. Колкото за Иречка, той, слѣдъ извѣстни колебания, повече клони да поддържа Томашека ⁷⁾.

Славянскитѣ характеръ въ старорумжнския държавенъ и културенъ животъ се е появилъ вслѣдствие на тѣсното общуване на румжнитѣ съ българо-славянското население въ Влахия и Молдавия, което е почнало много рано, още въ Прикарпатието, и което се е продължавало въ усиленни размѣри до кждѣ края на XIII столѣтие. Съжителството на румжнското и славяно-българско население е почнало още въ Трансилвания, отдѣто ги е изтикало установилото се окончателно господство на маджаритѣ (XI и XII в. в.). Тогава голѣмата частъ румжнско и българско славянско население било тукъ свършено поробено, а голѣма частъ отъ румжнитѣ напуска тѣзи краища на Карпатитѣ, слѣзва на югъ и на изтокъ и така образува двѣтѣ области Влахия (Монтения) и Молдавия.

Между второто българско царство, основано отъ Асѣновцитѣ, и казанитѣ двѣ области, сж се появили извѣстни васални отношения. Какво е било обаче управлението на тия области и какви — васалнитѣ отношения на тѣхнитѣ управители къмъ Асѣневци и, по-късно, къмъ другитѣ български държавни владѣтели, не може да се опрѣдѣли точно; може само да се прѣдполага, че и отвъдъ Дунава

¹⁾ Sulzer, — Geschichte des transalpinischen Daciens. 3 тома, 1781—82.

²⁾ Engel, — Geschichte der Moldau und Valachien, 1804, Hale.

³⁾ Miklosic, — Die Slavischen Elemente in Romunischen. 1862.

⁴⁾ Über Brumalia und Rosalia, 1869.

⁵⁾ Über die Geschichte und Sprache der Albaner und Valacher, 1774, Leipzig.

⁶⁾ Jung, Die Anfänge der Rumänen, 1876.

⁷⁾ Иречекъ, Исторія болгаръ, 105 стр.

управлението е било такова, каквото и на югъ отъ него¹⁾. Когато, вече къмъ края на XIII столѣтие, се основа Влашкото воеводство, въ основата на новата държавна организация, при Раду Негру и по-късно, сж легнали българскитѣ уредби и управление; тѣ сж били основнитѣ му черти. Ако воевода Раду Негру отъ Фугарашъ, съ цѣлия си домъ и много народъ, слазаялъ по Дѣмбовица въ равна Влахия и ако наистина той почналъ да устройва нова държава, като построилъ новия градъ Кампълунгъ²⁾, то никой още не е опровергалъ положението, че много прѣди това Влахия била въ извѣстни зависими отношения спрѣмо второто българско царство. Напротивъ, може да се твърди, че българско-румънскитѣ отношения не ще да сж били прѣкъснати и слѣдъ като Влахия е прѣстанала да е полубългарско воеводство, находяще се поне подъ покровителството на България³⁾. Славянобългарскиятъ елементъ всѣкакъ се запазилъ още и ималъ важно значение въ държавнитѣ канцеларии и администрацията, като се е задържалъ и българския езикъ както въ частната така и въ официалната писменостъ⁴⁾.

Особно силно се присадила и развила българската книжнина въ румънскитѣ земи Влахия и Молдава прѣзъ врѣмето на Иоана Александра и Ивана Шишмана. Тукъ тя била прѣнесена отъ ученицитѣ на патриарха Евтимия. Български книги при богослужението и българско писмо въ книжнината Влахия и Молдавия сж употребявали и слѣдъ падането на българското царство.

Съ подпадането на България подъ турското владичество, въ Влашко се засилва порумънчването на българитѣ, което е продължа-

¹⁾ Милетичъ и Агура, ц. с. 260. Едно отъ доказателствата, че при второто бълг. царство Влахия е била въ областта на българскитѣ земи, може да се счита и титлата на царь Каюна до папа Инокентий, съ която се титулува: *Imperator bulgarorum et blachorum*. Глед. Л. Пичъ, *Abstammung*, стр. 93, цит. у Романски.

²⁾ Отъ Кампълунгъ постепенното мѣстене на влашката столица е ставало отъ сѣверъ къмъ югъ така: слѣдъ Кампълунгъ — Аргешъ, послѣ Търговище и, най-подиръ, Букурещъ.

³⁾ Милетичъ и Агура, цит. съч. 263.

⁴⁾ Въ статията на Яцемирски: Славянскія заимствувания въ румънскомъ языкѣ, какъ данния для вопроса о родинѣ румынскаго племени (глед. Сборникъ статей, посвященныхъ академику и заслуженному профессору Ю. И. Ламанскому, по случаю пятидесятилѣтїя его ученой дѣятельности. ч. II 1908) се срѣцатъ приведени нѣколко групи славянски думи, които сж заети въ далечната старина, и отъ които Яцемирски прави заключение, че народътъ, който ги е заелъ отъ нови сѣсѣди, билъ напусналъ широки равнини съ тихи рѣки и се е прѣселить въ мѣстность гориста и дива. Отъ сравненията на Я. изляза, че тѣзи заети славянски думи принадлежатъ на българския езикъ. Яцемирски е на мнѣние, че е неоснователна теорията на румънскитѣ учени за непрѣкъснатото заселване на румънитѣ въ тѣзи земи, които тѣ сега занимаватъ (793). Думитѣ отъ славянски произходъ румънитѣ сж приели въ нова за тѣхъ мѣстность, по-напрѣдъ заселена отъ славяни. Тази мѣстность се е отличавала съ гористъ характеръ и по-суровъ климатъ, отколкото прѣдишнитѣ поселения на румънитѣ и т. н. Съ една рѣчь, като се спасявали отъ подигнатитѣ противъ тѣхъ дивы орды, румънитѣ изъ П-ва, въ края на III вѣкъ, отишли на сѣверъ и на западъ, а именно въ Карпатитѣ и задъ тѣхъ, дѣто и се срѣцнали съ славянитѣ.

вало приблизително до края на XVI стол., когато румънският езикъ успѣва да надвие славянския, поне въ голѣма часть отъ писмеността. Всичкитѣ държавно-правни и черковни наредби и уредби продължаватъ да носятъ български названия. Нѣкои румънски историци съ Ксенопола начело утвърдяватъ, че туй възприемане на български думи отъ румънитѣ въ Влахия станало отъ „голѣма умраза“ къмъ маджаритѣ и че тѣзи термини дошли отъ българското царство откъмъ югъ на Дунава. Професоритѣ Милетичъ и Агура не приематъ това обяснение, което противорѣчи на фактитѣ и, между другото, се позоваватъ на Ію, съ което се захваща титлата на влашкитѣ и молдавскитѣ воеводи¹⁾). Както говори за това и самъ Венелинъ, тази частица е прѣживѣлица, останала отъ врѣмето на българския държавенъ владѣтель Ионица или Калоянъ. Влашкиятъ воевода, като полуvasаленъ, е билъ длъженъ да носи титлата: „милостію божіею Иоанна Н. Н. воевода“ и пр. Слѣдъ пропадането на българското царство, влахомолдавскитѣ воеводи продължавали да носятъ сѣщата титла, съ която се посочвало отъ кого произхожда тѣхното господарско право. За това, ние срѣщаме обикновено тази формула: „милостію божіею Ію Н. Н. воевода“. Послѣ, нѣкога се изпускало „милостію божіею“ и никой не забѣлѣзвалъ че Ію ставало излишно, като отивало нераздѣлно съ името на господаря²⁾). Ксенополъ признава това тълкуване на Венелина за вѣрно, макаръ и въ главнитѣ му черти, ако и да не приема, че държавното право на второто българско царство се е простирило и върху странитѣ отвѣдъ Дунавъ.

Молдавското воеводство е основано сѣщо така отъ прѣселници изъ Трансилванія, които около 1359 год., подъ началството на Мармарошкия воевода Богданъ, се заселили въ Молдава. Така разказватъ маджарскитѣ източници, а слѣдъ тѣхъ — и молдавскитѣ хроники, като вмѣсто „Богдана“ поменаватъ „Драгошъ“. И въ Молдава обаче, и формата на управлението, и дворскитѣ служби, и черковата сж били по български типъ, както и въ Влахия³⁾). Точно още не е изслѣдвано какви сж били взаимоотношенията на Молдава и Влахия и тия съ българското царство прѣди пропадането му. Най-вѣроятното е, че въ Молдава българскитѣ държавно-правни уредби и наредби сж минавали чрѣзъ Влахия.

Слѣдъ този бѣгълъ излетъ въ историята на румънобългарскитѣ взаимоотношения, за насъ е ясно, когато професоритѣ Милетичъ и Агура ни казватъ, че въ българославянската писменостъ на румънитѣ ние имаме отъ една страна възможность да узнаемъ нѣщо

¹⁾ М. и А. 247.

²⁾ Венелинъ, Влахо-болгавскія грамоты, 27—30.

³⁾ Григ. Цамблакъ, въ едно мѣсто отъ запазенитѣ му проповѣди, разправя, че той проповѣдвалъ въ Сучавската черкова по българско-славянски езикъ и многобройни слушатели го разбирали. Милетичъ и Агура, ц. с. 269 и 270. Глед. солидния трудъ на А. И. Яцемирскій, Григорій Цамблакъ. Очеркъ его жизни, административной и книжной дѣятельности. Издан. импер. акад. наук. СПб. 1904. Стр. 501 на гол. 8-на.

за състоянието на българския езикъ прѣзъ XIV—XVI столѣтия, а друго — че, тъкмо въ тая епоха, нѣмайки домашни писмени паметници, ние можемъ да намѣримъ нѣкои освѣтления за историята на българския езикъ въобще.

II. Влахомолдавскитѣ паметници и старобългарското право.

Влахомолдавскитѣ хрисовули и други паметници иматъ извѣстно прѣдимство за използване при изучаването на старобългарскитѣ правни уредби и наредби не само зарадъ туй, че тѣ сж писани на сжщия старобългарски езикъ, който е билъ, естествено, употрѣбяванъ и за домашнитѣ паметници, но още и зарадъ това, че въ тѣзи влахомолдавски документи сж прѣнесени изъ България държавно-правни понятия и изразитѣ имъ, понѣкога още-повече побългарени отъ съревнованието на разнитѣ граматични, логотетични и писци, които сж съставяли или прѣписвали канцеларскитѣ актове на Влахия и Молдава. Тѣхното побългаряване впрочемъ е било естествена послѣдница отъ влиянието на еволюцията въ самия живъ бълг. езикъ, който е билъ познатъ, разпространенъ и употрѣбяванъ на широко въ Влашко и Молдавия прѣзъ всичкото врѣме на сжществуването на тѣзи страни до XVII столѣтие¹⁾.

Още Венелинъ бѣше забѣлѣжилъ, че всичкитѣ вл. м. грамоти (съ изключение на нѣкои молдавски писани на южно-руско нарѣчие) сж на природенъ български езикъ и че нѣкои даже (отъ XIV и XV стол.) сж по-чисти откъмъ езикъ и по-добри откъмъ правописъ, отколкото тия отъ XVI и XVII стол. Тѣй като българскиятъ езикъ е билъ въ постоянно измѣнение, като всѣки живъ езикъ, то и „слогътъ въ най-новитѣ грамоти е живиятъ слогъ на днешното българско нарѣчие“. Колко и да е прѣкалено това мнѣние, то е близко до истината. Отклоненията, които мнозина забѣлѣзватъ въ по-новитѣ грамоти, въ всѣки случаи сж станали не като погрѣшки, а като особености на единъ живъ езикъ. Въпросътъ за особеноститѣ на тоя езикъ и въобще на езика въ грамотитѣ е най-пълно обясненъ отъ г-нъ Милетичъ. Въ тоя езикъ на влахомолдавскитѣ грамоти той намѣри разяснение на ония въпроси, които се отнасятъ до прѣминаването отъ сръднобългарския къмъ новобългарския езикъ. И напразно нѣкои румжнски учени, както и нѣкои славянски, повтарятъ и слѣдъ това мнѣнието, че езикътъ въ тия паметници билъ изкуственъ книжовенъ езикъ на румжни-писци. Слѣдъ проф. Милетича, отъ румжнитѣ по въпроса се обади, по-особно, професорътъ на Яшкия

¹⁾ Въ студията на Л. Милетичъ „Нови влахобългарски грамоти отъ Брашовъ“ се изтъква, че не само селското и по-долното градско население въ Влашко сж говорили по български до XVI в., но че и голѣма частъ отъ болѣритѣ сж говорили на сжщия езикъ. Прочее, живиятъ езикъ е влияялъ и при съставянето на по-къснитѣ хрисовули и други канцеларски актове, писани въ Влашко и Молдава по български. Интересни сж свѣдѣнията, които въ сжщата студия ни дава г-нъ М. и за една българска махала въ Брашовъ, който е водилъ своята кореспонденция съ влашкото и молдавско правителства по български.

университетъ *Barbulesco*, който приема донѣкждѣ влиянието на живия български езикъ въ румжнската книжнина и слѣдъ XIV вѣкъ, но твърди че сж го писали румжни, а не българи, а въ най-новия си трудъ той полага особени старания за да докаже, че сърбизмитѣ прѣобладавали слѣдъ XIII вѣкъ, до когато сж пѣкъ прѣобладавали българизмитѣ. Глед. Д-ръ Илије Барбулеско, Румуни према србима и бугарима, Београд 1908, издане задужбине Илије М. Коларца. Ср. отъ сжция *Fonetica alfabetului cirilic in textele romanе*. Сжщиятъ трудъ и по харватски: *Fonetika cirilske azbuke*. Zagreb.

Твърдѣ понятно е, слѣдъ това обяснение, ако ние посѣгаме къмъ старата влахо-молдавска дипломатика и архива за домашно гравиво по сждебното ни право. Твърдѣ понятно е, слѣдъ това, и голѣмото значение, което отдаваме на хрисовулитѣ и въобще грамотитѣ и канцеларскитѣ актове, печатането и разработването на които се започна отъ безсмъртния за насъ карпаторусинъ Юрий Венелинъ, които посетнѣ намѣриха достойни продължатели, и въ реда на които поставяме ние у насъ важнитѣ издирвания на професоритѣ Д. Агура и Л. Милетичъ, както и напечатанитѣ отъ тѣхъ „Влахомолдавски грамоти“.

Липсата на историко-правни елементи, съ които да възстановимъ нашата староврѣмска сждилицна организация и процедура, бидейки твърдѣ чувствителна, понятно е нашето обръщане къмъ сравнителни изучвания, както впрочемъ ние сме направили и при съставянето на „Сждебното право“ въ нашия курсъ по староб. право, прѣподаванъ въ юридическия факултетъ на нашия Университетъ¹⁾. А въ влахомолдавската дипломатика българскиятъ историкъ на правото има да почерпи твърдѣ много.

За нашитѣ тука бѣлѣжки ние използвахме находящитѣ се подъ рѣка издания на влахомолдавски хрисовули и други паметници, каквито сж:

1. Юрий Венелинъ, Влахо-болгарскія или дако-славянскія грамоты, собранныя и объясненныя на иждивеніи Императорской Россійской Академіи. С.-Петербургъ. Въ типографіи Импер. Россійской Академіи, 1840.

2. Д-ръ Милетичъ и Д. Д. Агура, Дакоромънитѣ и тѣхната славянска писменость, съ приложение на 84 влахо-молдавски славянски грамоти и 3 фототипически снимки. (МСб. кн. IX, 1893, стр. 211—390).

3. Д-ръ Д. Милетичъ. — Нови влахобългарски грамоти отъ Брашовъ (МСб. кн. XIII, 1896, стр. 3—152).

4. А. И. Яцимирскій, Молдавскія грамоты въ палеографическомъ и дипломатическомъ отношеніяхъ (Отпечатъкъ стр. 177—198).

Тѣзи литературни пособия ние ще цитираме съкратено така: първото — Вен.; второто — М. и А.; третото — М. и четвъртото — Яц.

¹⁾ С. С. Бобчевъ, История на старобългарското право, лекции и изслѣдания. София 1910 год. стр. 365—410, дѣто е изложена историята на старото българско сждебно право.

Слѣдъ Венелина, и у румжнитѣ се обърна внимание на влахомолдавскитѣ славянски грамоти, каквито се появиха въ разни периодически списания и отдѣлни книги. Такива сж издаванитѣ отъ Хъждеу списания „Archiva istorica“ и „Columna lui Trajana“ сжцо и въ Cartile poroane ale romunilor. Освѣнтъ това въ Revista на професоръ Точилеско, въ изданията на епископъ Мелхиседекъ и въ тия на Румжнската академия на наукитѣ. Важно е изданието и на Т. Кодреско: „Uricari sau colectiune de diferite acte care pot servi la istoria romanilor, Jassi. Нека поменемъ и трудоветѣ на професоръ Богданъ, Codicele din 1557 al manastirei Neamtului.

III. Сждътъ и неговиятъ характеръ.

Думитѣ, които изказватъ понятieto и службитѣ за раздаване на правосждието, каквито сж: сждъ, сждникъ, сждилище, сждене, отсждамъ, присждамъ — сж общи на всички слав. езици. Направимъ ли справка въ старитѣ паметници на разнитѣ слав. народи, или се обърнемъ за това къмъ народнитѣ говори въ днешно врѣме, ние ще се срѣщнемъ съ сжитѣ думи. Отъ това може да се тегли едно заключение: още въ дълбоката старина, когато славянскитѣ народи сж били въ едно общо мѣстожителство, прѣди още да се раздѣлятъ, да идатъ на разни посоки, и прѣди да образуватъ това, което ние наричаме днесъ източни, западни и южни славяни, — още въ онова казваме доисторическо врѣме, което е тъмно и недостатъчно изслѣдвано, у славянитѣ е сжществувалъ сждъ и сжществували сж службитѣ или органитѣ за раздаване на правосждието. Съсѣмъ другъ е въпросътъ, каква е била организацията на сждебното дѣло: дали сждиитѣ сж били постоянни или врѣменно избирани отъ заинтересованитѣ за произнасяне извѣстна прѣпирня или тжжба, или тѣ сж били онѣзи първи посрѣдници-мирители, които „по съвѣсть и правда“, по „прѣдание и обичай или законъ“ сж гледали прѣпирнитѣ и присждали размѣра на възнаграждението (възмездieto) за нанесени уврѣди или извършени неправди.

Ако се обърнемъ къмъ по-къснитѣ употрѣбения на думитѣ, относящи се до сжденето, ние ще видимъ, че думата сжда се е разбирала въ широкъ смисълъ: и „да се управлява“; а думата сждия отговаря на римската магистратъ¹⁾.

Въ влахомолдавскитѣ хрисовули²⁾ се срѣщатъ не на едно мѣсто специалнитѣ термини сждия, сждеецъ и сждство. Думата сждство или судство е употрѣбена като териториална единица, околия или окръжие, както и до сега, въ прѣводъ на румжнски, е замѣнена тази дума съ judeciu. Въ хрисовула на Мирча отъ 1382 се посочва колко жито да се взема въ полза на Тисминския мѣнастиръ отъ Жалешкото сждство. Венелинъ казва, че Бесарабското (молдавското) воеводство и Угровлахия се дѣлѣли на сждства, които управлявали сждци или исправници³⁾. Изгледва и тукъ, че въ старо

¹⁾ И. А. Срезневскій, — Словарь. Гледай дума „сждити“.

²⁾ Венелинъ, стр. 10, 17 и 88.

³⁾ Вен. стр. 17.

врѣме „сждецьтъ“ е билъ магистратъ — чиновникъ, който въ сжщественитѣ си обязанности е ималъ и тази да раздава правосждие и да поддържа мира. Въ хрисовула на Влада, даденъ на Снѣговския манастиръ 1441 се казва: и да не смѣтъ позабавити тѣаязи села ни сждець, ни глобникъ, ни бирци, никто отъ болѣръ и отъ слугъ господства ми, послаемихъ по милостехъ и по службахъ господства ми¹⁾).

Характерна е думата сждець, която има обликъ на старобългарска по типа на законодавецъ, писецъ, борець и пр. Тя се срѣща въ тази си форма и въ нѣкои югославянски паметници. Одоля Прединичъ, прѣдставитель на Крайна при Дулцинье (Улцинь), се явява въ Джбровникъ за да уговори „въчень миръ и любовь“ между крайненци и джбровчане и съ соудьце и съвътъници и съ свовъ опькина доубровьчка²⁾), И въ случая изгледва, че думата судець е употребена въ смисълъ на управитель, магистратъ.

Върховната власть, като *ipregium*, съдържа въ себе си правото на управление, сждане и законодателство. Сжденето или провдораздаването, много пкти като да поглъща въ себе си цѣлата функция на властѣта, или — сама — службата на правосждието много пкти означава и тая на управлението. Съ това, между друго, може да се обеснява употребяването на думата сждство вмѣсто административна единица. Въ стари славянски паметници думата сждя означава и управлявамъ³⁾). Думата сждия означава въ сжщитѣ паметници и правитель⁴⁾).

Та и въ нашия народенъ говоръ подъ думата сждя не се разбира само разглеждамъ нѣкаква прѣпирня, или отсжждамъ по законитѣ, а — още и заповѣдвамъ, владамъ, господарувамъ⁵⁾).

Въ други паметникъ, договоръ за миръ и приятелство между дубровнишкия князь Андрея Злати и Краль Уроша сж употребени въ §. VIII слѣднитѣ изрази: „И безъ соудьце кралевства ти да не соудимо чловѣкоу земле твое“⁶⁾. Въ Полицския статутъ (1400) сжщо така се употребява думата соудьци: полаг кнеза имаю бити три судци, заклетвенни отъ трих племенъ⁷⁾). На сжщото мѣсто X: пред кнезом и прѣд судци. Херменгилдъ Иречекъ тълкува судци въ тѣзи мѣста съ *judeh*, т. е. сждии⁸⁾).

Въ нашитѣ стари паметници се срѣщатъ думитѣ сждъ, сждии. Въ Остромировото евангелие, Лука XVIII, 6: слышите чьто сждии неправдънны глаголетъ. Въ сжщото Остромирово евангелие сждилището е наречено сждильница, вмѣсто преторъ (Иоаннъ XVIII, 33). Въ народната библиотека, между ржкописитѣ, има сбирка

¹⁾ Венелинъ, ц. с. 88.

²⁾ Новаковичъ. Законски споменици, стр. 116.

³⁾ Срезневскій, Словарь, думата судити — сждити.

⁴⁾ Срезневскій, Словарь, гл. думата судья — сждия.

⁵⁾ Рѣчникъ — Геровъ — дума сждя.

⁶⁾ Новаковичъ — ц. с. стр. 153.

⁷⁾ Пол. Ст. з. Глед. „Сводъ“ отъ X. Иречка. XXII.

⁸⁾ Гл. Ир., Prove.

отъ законници на царя Иоустиниана, между които и тоя на Душана, нарѣчена Судаць т. е. сждець¹⁾.

IV. Сждебното производство.

Отъ влахомолдавскитѣ хрисовули се установява, че въ Влахия и Молдава е имало сждѣ княжевь или сждѣ на държавния владѣтель — господарь, — воевода който се занимава съ разрѣшаване на прѣпирни и закрѣпяване на извѣстни спорни права особно върху недвижими имоти.

Прѣдъ този сждѣ е произлазяло сждебно дирене и най-послѣ се произнасяло сждебното господарско рѣшение.

Ставала именно тжжба: Мърика тегала на слуга нашъ Ончуль (М. и А. 310) година 1607; Тегали прѣдъ нами Григория Уреке на слуга нашъ Габър капитан и на княгинѣ его Настасия и на синове и пр.; Отнинѣ напрѣжда да не иматъ май тѣгати на слуга нашъ Габър, Ур. 390, год. 1628. (тягаль, тягалися; за, — на, т. е. противъ); и това въ присѣтствието на господаря и бояритѣ (прѣдъ господствомъ и съ всѣми честитими правителѣи и съ вѣсь сѣвѣтомъ); разбира се, прѣдъ тозъ сждилищенъ сѣвѣтъ се явявали и двѣтъ страни (за лице). Слѣдва прочее, че господарскиятъ или владѣтelsкиятъ сждѣ е дѣйствувалъ по реда на единъ състезателенъ процесъ и не се е задоволявалъ само съ разгледване на книгата (книги) по тжжбата.

На много мѣста въ поменатитѣ паметници се срѣща приближително сжщата дума, пря, както и въ ЗСЛ, за означаване тжжба или прѣпирня: имаше прѣ над ацигани (Милетичъ и Агура, № 32); имаше съпрение прѣдъ господствомъ Кръстиян Постелник и съ Стойка и съсъ Зегън и Сучеим, раде тоа вишеречено Очена (Милетичъ и Агура № 42). На едно мѣсто, № 43, тжжбата е наречена прѣх: потомъ ималъ иест бад Прѣх прѣдъ господства ми.

По нѣкога въ рѣшението се внасяли буквално произнесенитѣ отъ странитѣ думи: и тѣгали на нихъ, тако рекоучи... и присѣгнуола рекоучи тако... (1474), жаловалися, рекоущъ... (1612—1616).

Въ една грамота се прѣвжда точно състезателната формула, по която е станало сждебното дирене. Тя заслужва да бѣде приведена изцѣло. Тя гласи:

И тѣгаль на Гергѣ Херегарѣ рекоучъ: „далъ есмъ тобѣ оу роукахъ осмь сотъ златъ на подержаніе, какъ приятелю. Дай ми ихъ!“

И Герге ся тоутъ не запрѣлъ, рекъ предъ насъ: „правда, еси далъ оу моихъ роукъ твои злати на подержаніе, али я есмъ хотилъ себѣ зискъ оучинити твоими пинѣзми: коупилъ есмъ отъ Петра Воеводи мито и херегю (стадо), и оу томъ ся есмъ схитрилъ, и твои пинѣзи есмъ стравилъ, и теперъ есмъ тебѣ виноватъ“.

¹⁾ Глед. С. С. Бобчевъ, История на староб. право, стр. 169.

И панъ Косте рекъ: „не, боудъ инымъ виновать, даи мои пинъзи!“

И Герге стоявши рекъ: „не имаю иное при души, тоулко село, возми, пане Косте, тое, бо иное ничего не имаю; а що боудеть болше, то ми про Богъ отпусти!“

Ино тоутъ были много рѣчи, заноужъ паноу Кости ся видѣло, аже мало имаеть за свои пинъзи и т. н. (1449).

Воеводата и господарьтъ отбѣлѣзвать, че лично, придружавани съ болѣри и правители, сж гледали и сждали дѣлото „по правда и по законъ“: а господство ми гледах и судих по правду и по закон и со всеми честитими правителие господства ми. М. и А. № 42, 43, 47, 50; Венелинъ 176; ино господство ми и въсего нашего съвѣта съдихом на них и тако обретохом. М. и А. № 82.

Господарскиятъ сждъ отбѣлѣзва, че лично господарьтъ, съ въсь совѣтъ господства ми, е грижливо издириль обстоятелствата надѣлото, което се констатирва съ терминитъ: и скахомъ, 1582, смотрихомъ 1649, оувидѣхомъ (документа) 1641, съматрѣяща и послѣдствоужа (продажбата) 1602; и — гледахъ, прочитохъ книги въсем господаром¹⁾.

Даннитъ и доказателственитъ срѣдства, които сж прѣдставени при туй сждебно дирене за да бждатъ потвърдени или признати извѣстни права върху недвижими имоти, сж бивали обикновено понапрѣжнитъ господарски актове или частни сдѣлки, а именно: 1 двѣтъ страни поставили своя привилія на тота села; И поставили привиліе панъ Михаилъ логофетъ съ своими братіами отъ Иліаша и отъ Стефана воеводъ отъ токмежа, яже потокмилисж Станъ Полъна с ихъ отъцемъ съ Югож протопопомъ²⁾. Тъй като противната страна не направила сщцото, т. е. не прѣдставила документи — привиліе, то дѣлото спечелиль панъ Михаилъ Логотетъ съ своитъ братя, 1447.

И тогасъ, когато се е касаело да се потвърди нѣкое дѣло, даже неоспорвано отъ противна страна, пакъ господарскиятъ сждъ изисквалъ да се прѣдставятъ документи за потвърдяване. Така напримѣръ, калугеритъ отъ Молдавица донесли привиліе нашихъ предковъ прѣдъ нами на потвържденіе, що дали наши родители за свою доушоу монастироу, 1454; принесли единъ листъ за свидѣтелство, документъ отъ частенъ характеръ, 1604. Старитъ документи се прѣдавали на новия владѣтель въ присѣтствието на господаря и неговия съвѣтъ, който е съставяль сжда; и своихъ привили далъ оу роуки паноу Михаилоу Логотетоу предъ нами, що имель на тоіе селище, 1445; или — продавачитъ дали свое привиліе передъ нами, що имали на тоіе село отъ нашихъ предковъ³⁾.

(Слѣдва).

¹⁾ Венелинъ, 176.

²⁾ Яц. 187.

³⁾ Ibid. 188.

ЗА ЧУЖДИТЪ ДРУЖЕСТВА ВЪ ТУРЦИЯ.

Прѣди петъ години имахме случая да напечатаме въ „Юридически Прѣгледъ“ една наша кратка статия, носяща горния насловъ и имаща за цѣль да запознае читателитѣ на това списание съ правното положение на чуждитѣ дружества въ Отоманската империя по онова врѣме¹⁾. Въ тая ни статия, слѣдъ като обяснихме съ нѣколко думи, какъ, вслѣдствие даването едно широко тълкуване на капитулациитѣ, постановленията имъ се прилагаха не само спрямо лицата, но и по отношение на дружествата, и слѣдъ като приведохме мѣродавнитѣ мнѣния по тоя въпросъ на нѣколцина чужди автори, разгледахме, все на кратко, постановленията на специални турски „Законъ за чуждитѣ анонимни и застрахователни дружества дѣйствуващи въ Турция“ (Loi sur les sociétés anonymes et d'assurances étrangères opérant en Turquie), промулгиранъ на 25 августъ 1906 година, безъ прѣдварителното съгласие на иностраннитѣ посолства въ Цариградъ, поради което последнитѣ отправиха протестационна нота до Портата и отказаха категорично да допуснатъ прилагането му спрѣмо чуждитѣ дружества²⁾. Статията се завършваше съ критика на извѣстни прѣкалено строги изисквания на закона, които, споредъ насъ, би съставяли голѣма прѣчка за добиване съгласието на посолствата на великитѣ сили въ Цариградъ за неговото прилагане.

Отъ врѣмето, за което става рѣчь по-горѣ, до втората половина на изтеклата година, въпросътъ за заставянето чуждитѣ дружества, дѣйствуващи въ Турция, да се подчинятъ на закона отъ 1906 година, не бѣ направилъ нито крачка напредъ. Прѣмахването на капитулационния режимъ, което се извърши отъ турското правителство въ края на мѣсець августъ 1914 година, за голѣмо очудване на заинтересуванитѣ посланици, чрѣзъ султанско ираде, съобщено имъ съ обикновена една окръжна нота на 27 сжция мѣсець, и безъ каквито и да е прѣдварителни прѣговори между Портата, отъ една страна, и заинтересуванитѣ сили, отъ друга страна, — промѣни основно правното положение на чужденцитѣ и на чуждитѣ дружества въ Отоманската империя и накара правителството ѝ да вземе бързи мѣрки за създаване врѣменни закони по отношение на тѣхъ³⁾. Единъ отъ тия закони е тоя за чуждитѣ дружества, оза-

¹⁾ Янко Пъевъ, „За чуждитѣ дружества въ Турция“, Юридически Прѣгледъ, година осемнадесета (1910), книжка 1, страници 9—15.

²⁾ Все тамъ, страница 11.

³⁾ На 28 августъ нѣкои отъ посланицитѣ на великитѣ сили протестираха формално срѣщу унищожението на капитулационния режимъ въ Турция. станало безъ тѣхно съгласие. Къмъ посланицитѣ се присъединиха и пълномошнитѣ министри на заинтересуванитѣ държави, които тоже отправиха протестационни ноти до Портата по сжция случай. И еднитѣ и другитѣ си запазиха въ своитѣ протести правото да търсятъ обезщетение за загубитѣ които биха прѣтърпiali тѣхнитѣ поданици вслѣдствие прѣмахването на капитулационния режимъ въ Турция.

главенъ : „Врѣмененъ законъ за чуждитѣ анонимни дружества и за ония, чийто капиталъ е раздѣленъ на акции, както и за чуждитѣ застрахователни дружества“, и промулгиранъ на 24 мухаремъ 1333 година (3 декемврий 1914 год.). Въпросниятъ законъ е обнародванъ въ „Таквими Векай“, отъ 4 декемврий, с. г., брой 2025. Прѣведенъ е на френски и издаденъ въ отдѣлна брошура отъ редакцията на „La Gazette Financière“ въ Цариградъ.

Занимаващиятъ ни законъ е раздѣленъ на двѣ глави. Първата глава съдържа 15 члена и третира въпроса за чуждитѣ анонимни дружества и за ония, капиталътъ на които е разпрѣдѣленъ на акции, а втората глава има 16 члена и се занимава изключително съ чуждитѣ застрахователни дружества. Това подраздѣление на закона е сжщото, каквото бѣ и онова на неприложения законъ за чуждитѣ дружества отъ 1906 г. — съ тая само разлика, че втората глава на послѣдния законъ съдържаше 21 члена, вмѣсто 16. Споредъ чл. 1 на Врѣмения законъ и пр., всѣко чуждо анонимно дружество и всѣко друго дружество, капиталътъ на което е разпрѣдѣленъ на акции, желаеще да върши операции въ Отоманската империя, чрѣзъ свои клонове или агенции, е длъжно да прѣдстави въ Министерството на търговията заявление, въ което да се укаже името му, мѣстото на съставянето му, поданството му, както и че дружеството поема задължението да се подчинява на отоманскитѣ закони въ извършванитѣ на отоманска територия операции. Послѣдното задължение, което изглеждаше по-рано твърдѣ прѣкалено и съвсѣмъ неизносно за ползуващитѣ се съ капитулационни права чужди дружества, сега се явява вече по-естествено и не може да прѣдизвика силни протести отъ страна на заинтересуванитѣ. По-нататкъ въ сжщия чл. се казва, че къмъ въпросното заявление дружеството трѣбва да приложи : прѣписъ отъ акта за съставянето му, както и отъ дружествения уставъ, който прѣписъ да бѣде завѣренъ отъ нотариалната власть на страната дѣто е съставено дружеството и отъ отоманската дипломатическа и консулска власть; едно свидѣтелство отъ правителството, поданството на което има дружеството, удостоверяваще, че сжщото е съставено съобразно съ дѣйстващитѣ закони въ страната, дѣто се намира централата му, и че послѣдното работи и по настоящемъ; сетнѣ, едно пълномощно, издадено отъ нотариалната власть въ отечеството на дружеството и надлежно завѣрено отъ отоманската дипломатическа и консулска власть, или пъкъ съставено прѣдъ нотариусъ въ Турция, и което дава пълна власть на прѣдставителя, опрѣдѣленъ отъ дружеството, да върши указанитѣ въ устава операции и да се явява за всички спорове, произтекли отъ тия операции, въ името и за смѣтка на дружеството, прѣдъ всичкитѣ сдилища, било като ищець, било като отвѣтникъ, било въ каквото и да е друго качество. Въ първия членъ на неприложения законъ отъ 1906 г. имаше още една алинея, съ която дружеството се заставяше да прѣдстави доказателства, че въ държавата, дѣто се намира централата му, отоманскитѣ акционерни дружества се ползуватъ съ аналогично третиране отъ страна на

тамошната властъ. Тая алинея е изхвърлена въ чл. 1 на разглеждания Врѣмененъ законъ.

Чл. 2 на послѣдния Законъ прѣдвижда двумѣсеченъ срокъ за чуждитѣ дружества, които по настоящемъ дѣйствуватъ въ Турция чрѣзъ по-рано установени клонове или агенции, да заявятъ писмено на Министерството на търговията, или на Вилаетското управление, въ чийто районъ иматъ клонъ или агенция, че поематъ задължението да извършатъ, въ шестмѣсеченъ срокъ отъ деня на влязането въ сила тоя законъ, формалноститѣ, прѣдвидени въ първия му членъ. Чл. 2 на неприложения законъ за чуждитѣ дружества прѣдвиждаше за сжщата цѣль само срокъ отъ три мѣсеци.

По силата на чл. 3 Министерството на търговията е длъжно, два мѣсеци слѣдъ прѣдставянето документитѣ, изброени въ чл. 1, да издаде на заинтересуваното дружество една декларация, удостоверяваща изпълнението отъ страна на самото дружество прѣдписанитѣ отъ тоя законъ формалности. За получаването на въпросната декларация дружеството плаща веднажъ за винаги такса отъ 15 лири турски.

Споредъ чл. 4, всѣко дружество, което, слѣдъ изпълнението на прѣдвиденитѣ въ чл. 1 формалности, направи нѣкакви промѣни въ устава си, или смѣни своя прѣдставителъ въ Турция, е длъжно да прѣдстави въ Министерството на търговията завѣренъ прѣписъ отъ измѣнения си уставъ или отъ акта, съдържащъ пълномощното на новия му прѣдставителъ, който актъ трѣбва да бѣде издаденъ отъ нотариалната властъ въ отечеството да дружеството и завѣренъ отъ отоманската дипломатическа и консулска властъ. Все споредъ сжщия чл., всѣко дружество може да има единъ или мнозина прѣдставители въ Турция. Освѣнъ това, въ случай че дружеството прѣкъсне операциитѣ си, бѣде обявено въ фалитъ, измѣни капитала си, или се слѣе съ други дружества, е длъжно да увѣдоми Министерството на търговията, което ще направи нужното по въпроса, като разпореди и обнародването на станалата промѣна въ единъ или повече отъ издаващитѣ се въ Империята вѣстници, разбира се — за дружествена смѣтка.

Чл. 5 постановява, че поменатото Министерство е длъжно да достави на дружеството въ едномѣсеченъ срокъ една декларация, която ще възпроизвежда текста на извършенитѣ измѣнения въ дружествения уставъ, или новия мандатъ при промѣна на дружествения прѣдставителъ, или ще съдържа новата придобивка на капиталъ, или сливане дружеството съ друго такова. Тая декларация ще се издава срѣщу заплащане такса отъ една турска лира.

Чл. 6 обяснява, че, до като формалноститѣ, за които се касае въ прѣдиущия чл., не бждатъ изпълнени, дружеството не може да използва станалитѣ промѣни, по отношение на клиентитѣ си или на трети лица.

Чл. 7 изисква обнародването, отъ страна на прѣдставителитѣ на чуждитѣ дружества, извлечения отъ уставитѣ на сжщитѣ въ Официалния Вѣстнакъ (Таквими Векай) и въ единъ или повече

отъ най-разпространенитѣ въ Империята вѣстници. Налага сжщо и обнародване мандатитѣ на самитѣ прѣдставители на въпроснитѣ дружества.

Чл. 8 разглежда случая, когато нѣкое чуждо дружество е изпълнило законнитѣ формалности въ извѣстно мѣсто на Империята и пожелае слѣдъ това да открие другадѣ клонове или агенции. За тоя случай законътъ постановява, че е достатъчно само едно писмено увѣдомление, отправено до Министерството на търговията, и изброява формалноститѣ, които мѣстнитѣ директори на дружеството ще трѣбва да извършатъ прѣдъ респективнитѣ провинциални власти.

Чл. 9 разпорежда, че казаното министерство ще дава всѣкому, който поиска това писмено, завѣренъ прѣписъ отъ всичкитѣ документи, изброени въ прѣдшествуващитѣ членове, срѣщу заплащането такса отъ 20 гроша за всѣки отдѣленъ екземпляръ.

Чл. 10 постановява, че сждилищата въ мѣстноститѣ, дѣто чуждитѣ дружества откриятъ клонове или агенции, сж напълно компетентни да разглеждатъ спороветѣ на дружеството.

Чл. 11 казва, че клоноветѣ или агенцитѣ на едно дружество, дѣйстваще въ Империята, ще иматъ поданството на самото дружество. Поданството на агентитѣ на това дружество, или онова на мѣстнитѣ му директори, не ще бжде вземано подъ внимание отъ компетентнитѣ сждилища.

Чл. 12 съдържа наказателни разпореждания спрямо ония чужди дружества, които не се съобразяватъ съ постановленията на разглежданя законъ. Спрямо тия дружества отоманскитѣ сждилища ще налагатъ глоби отъ 50 лири турски. Въ случай на упорство и слѣдъ това, клоноветѣ на виновнитѣ дружества ще се закриватъ и всички лица, които би склучили сдѣлки отъ името или за смѣтка на дружеството, ще се държатъ лично отговорни.

Чл. 13 подчертава задължението на чуждитѣ дружества да се подчиняватъ на законитѣ и правилницитѣ, които сж въ сила въ Отоманската империя.

Чл. 14 изисква отъ чуждитѣ дружества, които се занимаватъ главно съ финансови операции, да прѣдставятъ въ Министерството на търговията, въ първото тримѣсечие отъ всѣка дружествена година, единъ отчетъ за тѣхното финансово положение, а сжщо и тѣхната равномѣтка за прѣдидната година. Тия документи трѣбва да бждатъ завѣрени отъ единъ отъ членоветѣ на дружествения административенъ съвѣтъ и отъ цензора на сжщото дружество.

Чл. 15 изисква отъ чуждитѣ дружества, които иматъ основнитѣ (главнитѣ) си операции въ Турция, да се прѣвѣрнатъ въ отомански безименни дружества въ срокъ отъ три мѣсеци, считанъ отъ влазването въ сила на настоящия законъ. Въ противенъ случай, канторитѣ имъ ще бждатъ затворени. Тоя членъ е съвсѣмъ новъ. Той не личеше въ неприложения законъ за чуждитѣ дружества отъ 1906 година и гони цѣльта: да отоманизира по възможность повече чужди дружества, които работятъ почти изключително въ Турция и до сега сж избѣгвали постановленията на отоманскитѣ

закопи, крияйки се задъ чуждитѣ фирми, подъ които сж дѣствували. Прилагането въ дѣйствие на тоя членъ ще срѣщне вѣроятно най-голыми мѣчнотии и ще даде поводъ за спорове между отоманскитѣ власти и заинтересуванитѣ чужди дружества.

Съ чл. 16 нагазваме вече материята за чуждитѣ осигурителни дружества, които работятъ въ Турция. Той прѣдписва, че тия дружества трѣбва да се подчинятъ, прѣди всичко, на постановленията, съдържащи се въ чл. 1 до 15, а освѣнъ това и на постановленията и условията, които слѣдватъ въ членове 17 до 31.

Чл. 17 постановява, че Министерството на търговията ще контролира общитѣ операции на тия дружества. Съ тоя контролъ ще бжде натоварена специално една Дирекция на осигуровкитѣ, която ще зависи отъ Главната дирекция на търговията при поменатото министерство. Всѣко дружество ще заплаща на министерството срѣщу въпросния контролъ годишна контролна такса въ размѣръ отъ 50 лири турски. Всѣка година тия дружества сж длѣжни да прѣдставяватъ въ Министерството по едно изложение за финансовото имъ положение, както и равномѣтката, прѣдставена прѣдъ общото годишно събрание на акционеритѣ и одобрена отъ послѣдното. Министерството ще има право да иска отъ сжщитѣ дружества, писмено или устно, разяснения по това изложение, както и по прѣдставената равномѣтка.

Съгласно съ чл. 18, осигурителнитѣ дружества трѣбва да прѣдставятъ, като прѣдварителна гаранция за изпълнение рѣшенията, които отоманскитѣ сѣдилища биха издали срѣщу тѣхъ въ защита на правата на отоманскитѣ поданици, една сума отъ петъ до петнадесетъ хиляди лири турски, за всѣки отдѣленъ клонъ застраховки, като напримѣръ: пожаръ, животоъ, морски рискове и т. н. Тоя чл. отговаря на чл. 19 отъ стария неприложенъ законъ, дѣто сумата на гаранцията варираше между 15,000 и 50,000 лири турски, за всѣки отдѣленъ видъ застраховки. Споредъ чл. 19 на Врѣмения законъ, въпросната гаранция трѣбва да бжде депозирана въ наличностъ или въ цѣнни държавни книжа въ една банка, приета отъ Министерството на търговията. Все споредъ сжщия членъ, дружеството е длѣжно да дотѣкмява сумата слѣдъ всѣко нейно намаление, прѣдизвикано отъ изпълнение нѣкое рѣшение на отоманско сѣдилище, или пъкъ отъ спадането курса на цѣннитѣ книжа. Това дотѣкмяване трѣбва да се извършва въ едномѣсеченъ срокъ.

Чл. 20 постановява, че застрахователнитѣ дружества сж длѣжни да изплащатъ стойността на осигуровкитѣ въ ония мѣста въ Отоманската империя, дѣто сжщитѣ дружества иматъ своитѣ клонове и агенции.

Чл. 21 прѣдставя на застрахователнитѣ дружества грижата за премиитѣ, лихвитѣ и купонитѣ на депозираниитѣ отъ тѣхъ титри. Пазенето на сжщитѣ титри е въ тяжестъ на дружествата.

Чл. 22 засѣга лицата, които сж назначени отъ дружествата да ржководятъ клоноветѣ имъ въ Отоманската империя и които иматъ законното си мѣстожителство въ чужбина. Тѣ трѣбва да прѣдста-

С. С. Бобчевъ.

ГРАДИВЦЕ ЗА СТАРОБЪЛГАРСКОТО СЖДЕБНО ПРАВО ИЗЪ ВЛАХО-МОЛДАВСКИ ПАМЕТНИЦИ.

(Продължение отъ кн. IV).

V. Доказателства.

Прѣдъ господарския сждъ сж се прѣдставяли доказателства за утвърдяване на извѣстно право; и тѣзи доказателства сж били провѣржавани непосредно отъ самия сждъ. Такива доказателствени срѣдства сж били:

1. Писмени документи; тѣ се наричали: оризмо, привиліе, купежное, книги, записи, исправа за привиліе, листъ за сведѣтелство. Въ една грамота (№ 50, М. и А.) се казва: и узехом господство ми книге тѣх лѣжниче и записул, что ю е бил сотворил Балѣ спатаръ пакиж лѣжник, терех му раздрал господства ми у диван. Въ № 53, сжщо мѣсто: и видѣхом господства ми и записул Юордаки дворник на жупаницев Станев от рука им и на синови их за скупованіе; и видѣх господства ми книги покойнаго Александра воевода за покупение (М. и А. № 47. Венелинъ, стр. 228).

Документитѣ трѣбвало да бждатъ чисти: книга исхабена и остружена не се приемала (Вен. 228); ако книгитѣ сж ветхи и раздрани, тѣ подлежатъ на прѣгледъ и утвърждение: „поновили и укрѣпили“ съ нови книги (Вен. 247).

Въ всѣки случай книгитѣ, особно хрисовулитѣ, които били достовѣрни, се считали за изрядни доказателства и се прѣдпочитали прѣдъ свидѣтелитѣ, както това явствува отъ сждбата, подигната отъ Хамза Туркулъ съ четата му. Той прѣдставилъ 24 души болѣри, за да бждатъ клетки въ негова полза и за доказване, че селото Аниноаса му било дѣднина; но Петръ воевода не се клелъ, защото отъ воденитѣ книги се установило, какъ е загубило тоє село дѣдъ Хамзовъ; а Жупанъ Милко достиже си съ право и вѣрно службу отъ Влади воевод калугера и като го купилъ отъ Жупаница Милкова, отъ синоветѣ и зетъ ѝ (В. 177).

2. Свидѣтели. Въобще свидѣтелитѣ сж били най-обикновенитѣ участници, съ които се е служело при издаването влашкитѣ и молдавски владални документи. Голѣма часть отъ тѣзи послѣднитѣ сж подписани отъ такива свидѣтели, или инакъ наричани мартури, каквито се изреждатъ много пжти по 6, 10, 12, 24 и повече души. Така, въ № 56 М. и А., слѣдъ поставянето

прѣдѣли на извѣстенъ имоть, казва се така: А на то ест вѣра (вариантъ велика марторѣа 1474, Яц. стр. 194) нашего господства въ име писаннаго ми Петра Воевода и вѣра бояръ наших. Вѣра пана Храпа дворника; вѣра пана Негрила и пр. пр. Отъ тази цитата се вижда, че тукъ свидѣтелитѣ за вѣра не сж били само такива въ сегашния смисълъ на думата, но че тѣ сж играли ролята на присжтствуващи за удосто-вѣрение и утвърдение на извършения актъ. Отъ грамотитѣ и разнитѣ актове се вижда, че тѣзи присжтствуващи сж били болѣри и се нареждали по степенъта на своето служебно положение: логотетъ, дворникъ (велики отъ XVII вѣкъ дворники „долней земли и горней земли“), столникъ, постелникъ, вистиаръ, чашникъ, спатаръ, комисъ, портаръ и, нѣкждѣ, паркалаби. Много пжти, въ този списъкъ се внасяли и роднинитѣ на служилитѣ болѣри и духовни лица, отъ митрополитъ до игуменъ, присжтствуващъ въ свѣта: и ини наши молдавстии бояре велици и мали, при томъ били, или—при томъ мартори наши бояри. 1449, Яц. 195.

3. Клетвенници или съклетвенници. Свидѣтелитѣ много пжти били заклевани, каквато роля и да сж играли тѣ: и дадох господство ми Стойковъ и суче им закон вси болери да заклеть како е тою очину njihна; — Таж куда е било на день и на срок они не сж могли донести тех би болери да заклеть никакоже. Тука думата день означава сжщото, що и срокъ. День и срокъ сж тавтология, употрѣбявана много често въ влахо-молдавскитѣ актове, а „прѣзь день лѣта“ е славянски изразъ, който означава годишенъ срокъ (Венелинъ, 248). Лицата, които имало да се кълнатъ, на брой 12 или 24, се наричали клетвенници. Тѣ напомнятъ старитѣ juratores, и соjuratores, очистники, съклетвенници.¹⁾ Въ една молдавска грамота отъ 1474 година тѣ сж наречени „приспѣшници“ (Яц. 188).

Подиръ разотиването на странитѣ, ставало обстоятелствено сждебно дирене, за което сж служели терминитѣ „искахомъ“, „смотрихомъ“, „оувидѣхомъ“ (Яц. 187), а господство ми, гледах и судих по правду и по закон (№ № 42, 43, 47 М. и А.)

3. Огледъ и дознание за граници. Много пжти ставало нужда, освѣнъ документитѣ и свидѣтелитѣ, да се констатирагъ самитѣ прѣдѣли, да се отиде на мѣстото, да се направи огледъ когато е нужно и да се поставятъ нови прѣдѣли. За тази цѣль се прашалъ „хотарникъ“ (Яц. 188), който „хотарилъ и стлѣповалъ“ (поставялъ стѣлпове), или „хотарилъ и знаменалъ“ (1546), по гдѣ обрятохомъ най-правдо (1646). За да се извърши този актъ на „стѣлпуване“ или „знаменуване“ (знаменіе, знаки, 1589), свиквали добри людие, „межиаше“ (съсѣди по владѣніе), „резеши“ (еднодворци) отъ сжщото село и пр., които напомнятъ сегашнитѣ околни людие, или френската сошпипе гепоттѣе и турския тевутуренъ — испатъ.

¹⁾ Глед. С. С. Бобчевъ. „Ист. на староб. право“, стр. 395 и слѣд.

Когато се е дарѣло за първи пѣтъ нѣкое имѣние, обозначавали се прѣдѣлитѣ, накратко или подробно, поменавали се първитѣ владѣлци, или пѣкъ се е казвало, че това сѣ пусти селища; ако се е потвърдѣла старата граница, казвало се е изрично: да естѣ по старому хотароу, или по стародавнему хотароу, като се е прибавяло понѣкога „куда изъ вѣка вѣчнаго оживали“.

Добритѣ стари хора и отъ околнитѣ мѣста межиаше опрѣдѣляли границитѣ въ присѣтствието на господарския чиновникъ — хотарника, повече или по-малко приблизително. Прѣдѣлитѣ обикновено почвали отъ нѣкоя точка, за която нѣмало спорѣ и която била всепозната. Напр.: отъ самыж порти святаго манастира 1490; — от оустѣа потока, где вѣлазитѣ потокъ въ Серетѣ 1598. И се е свѣршвало съ думитѣ: „идеже переже почяхомъ 1411, т. е. пакъ на сѣщия безспоренъ пунктъ. Освѣнъ собственитѣ и условно-географически имена: „волость, околъ, судство — жюдецъ, держава“ и т. н., срѣщатъ се и разни точки, като напр. буковина, посрѣдѣ двѣма дубравѣма, мостъ, могила, камень, червлений камень, долина, шума, дубъ разсохатий, лозие и пр. и пр.

Въ всички врѣмена, най-много прѣпирни сѣ ставали за граници. Прѣдѣлитѣ, пограничнитѣ стѣлбове, се унищожавали и се извиквало недоразумѣние помежду съсѣдитѣ, или помежду общинитѣ¹⁾. Въ такъвъ случай, огледѣтъ на мѣсто билъ най-добрата прѣвѣрка на прѣдѣла на едно имѣние. Сравнявали документитѣ (почетили привилии) съ дѣйствителността, при което чиновницитѣ отъ комисията по огледа се убѣждавали въ истината, която констатирвали. Въ такива случаи практикували и обичая, който е познатъ на много народи и у насъ: при опрѣдѣлянето на прѣдѣла, владѣтелитѣ земали съ себе си синоветѣ си, или други малки момчета, и ги дърпали за коситѣ, та да помнятъ прѣдѣлитѣ за напрѣдъ.

Румѣнскитѣ историкъ А. Ксенополь привожда единъ влашки документъ, споредъ който свидѣтелитѣ се кълнатъ, че помнятъ добръ границитѣ на село Краинещъ, тѣй като „старцитѣ и бацитѣ“ имъ ги взели и развождали по знаковетѣ, когато тѣ (свидѣтелитѣ) били още дѣца, дърпали ги за коситѣ, за да помнятъ знаковетѣ на прѣдѣлитѣ²⁾. Имало и други обичаи. На междата на спорнитѣ вла-

¹⁾ Какво голѣмо значение се е придавало въ старина и у насъ на опрѣдѣляне прѣдѣлитѣ между двѣ общини, личи отъ обичая въ Кюстендилско, споредъ който, въ врѣме на селския храмовъ празникъ: взематъ иконитѣ и други черковни сѣдове и одежди и обикалятъ границитѣ на това село, като пѣятъ: Господи помилуй. Въ врѣме на забикалянето, на три мѣста се спиратъ съ носенитѣ нѣща и тамъ играятъ на хоро, гайди свирятъ, пушки гърмятъ и най-послѣ черковнитѣ прѣдмети пакъ се отнискатъ въ храма.

²⁾ *Istoria Românilor*, vol. VII, p. 92. Тоя обичай е сѣществувалъ и у нѣкои отъ варварскитѣ народи. Въ *Lex Bavar. Rib.* се срѣща слѣдната наредба: „Когато се продава една земя, взематъ дѣца и имъ удрятъ плѣсници, или имъ дърпатъ ушитѣ, за да се затвърди по-добръ фактътъ въ паметъта имъ. Брисо, 572. За разпита на дѣца по граници глед. Сборника на Калоферска Дружба, стр. 78.

дѣния рѣжели кжсъ дрѣнь. Свидѣтелитѣ отивали въ черкова на литургията. Въ врѣмето на великия ходъ, свещеникътъ или дяконътъ турялъ дрѣна върху светитѣ дарове и свидѣтелитѣ се клеи, че земята принадлежи еди-кому си.

4. Клетва. Очистителната клетва (le serment purgatoire), която е еволуирала въ рѣшителна клетва, е била позната: Анка не се заклела въ день и срокъ и загубила прѣпирнята. Вен. 268. Клетвата е била назначавана да стане въ извѣстенъ срокъ и прѣдъ 6, 12 или 24 болѣри. Ibid.

VI. Рѣшение.

Дѣлото се е сключвало съ рѣшение и издаване новъ документъ за припознаване правото, за отмѣна на нѣкое старо изгубено право, или за признаване нови права и прѣдѣли.

За обозначаване отъ сждника, — господаря, че той се е убѣдилъ въ правотата на една страна, били употрѣбавани терминитѣ: обрѣтохомъ (съ нашими душами) 1582, вѣровахомъ (на документъ) 1641 (Яц. 188), истинствовахомъ реду имъ, Вен. 232.

За да се изрази загубването на дѣлото, употрѣбавали терминитѣ: осталъ 1431, прядъ оусего праваго закона 1474; остана: ну остана Хамза и чет его отъ закона отпредъ господства ми како веки метехъ да не иматъ съ село Аниноаса ¹⁾; Поелико Анка отстала отъ закона, не поспѣвъ на день и на сорокъ (срокъ) ²⁾; и осталъ Нанъ осужденіе отпредъ господства ми како повеке метехъ да не иматъ они отъ нинѣ напредъ. Вен. 241.

Рѣшенията, които трѣбва да сж били мотивирани съ фактически и юридически обстоятелства, и въ нѣкои стари паметници не сж лишени отъ извѣстно обоснование. Въ тѣхъ се обяснява, че дадено лице не могло съ свидѣтели или документи да докаже домогванията си, или пъкъ, че Х. загубилъ своето право поради хитлѣнства или злахитлѣнства ³⁾; или защото се установило чрѣзъ свидѣтели ⁴⁾: А те 6 болѣри тако свидѣтелствують предъ господства ми съ нихнимъ душевнимъ. Вен. 252; или защото на врѣме въ срокъ не привелъ 12-тѣ или 24-тѣ „склѣтвенници“, които да се закълнатъ и да кажатъ какъ стои работата ⁵⁾.

¹⁾ Венелинъ, ц. с. 177.

²⁾ Вен. ц. с. 268.

³⁾ Хитлѣнство — вѣроломство? Венелинъ, 176—177. Петъръ воевода, синъ Мирчевъ, въ хрисовула си, 21 юни 1560, като разгледва прѣпирнята между Хамза Туркуль и съ четомъ его за Аниноасовото село, изпитва 24 заклетъ болѣри въ полза на черковата „Възнесение“ въ Търговище. Хамза тоже прѣдставилъ 24 склѣтвенници, обаче отъ прочетенитѣ книги „на асички господари до Петра Мирчевъ“ излѣзло слѣдното: видѣхъ и истинствувахъ Господство ми какъ дѣдъ Хамза загубилъ село Аниноаса съ злохитлѣнства отъ к. покойнаго Влада Воеводъ Калугера.

⁴⁾ Обикновено заклеванитѣ сж били 12, но могли да бждатъ и 6 и 24.

⁵⁾ Венелинъ, 240.

Относително юридическата мотивировка, обикновено се казва, че се е сждѣло по правда и законъ¹⁾, или: како естъ билъ обичаюль и стария законъ отъ най-прежде время.

За спечелването на извѣстно дѣло се казвало още: добыл село, 1447.

Една отъ важнитѣ послѣдници на извѣстно господарско рѣшение е била, че съ произнасянето му то е добивало характеръ на непоколебимостъ (и не отъ кого жъ непоколѣбимо, № 50, М. и А.). Въ нѣкои хрисовули е употрѣбена думата непотькновенно²⁾. Рѣшението се изпълнявало веднага, като ставало *res judicata*, и не подлежело на никакво обтжжване.

Самъ, всѣки новъ господарь е можель, при встѣпването си на прѣстола, да подложи на ревизия извѣстно дѣло и да се произнесе по него, нека прибавимъ — винаги при участието на съвѣтъ отъ болѣри и „съ всеми честитими правителие“. Това право за ревизиране не е водѣло освѣнъ къмъ утвърдяване на по-прѣдишнитѣ привилии, т. е. документи. Самитѣ господари се грижели, още при издаването на своитѣ актове, да прѣдупрѣдятъ роднинитѣ и заинтересованитѣ, че тѣ сж длѣжни да не нарушаватъ и да не се мѣсятъ въ издаденото отъ господаря нареждане: не оумишати сж прѣдъ симъ листомъ нашимъ, не задржати и т. н., не опирати, не покоусити чересъ сей листь нашъ, ни тѣгатися, не добивати друга привилия и т. н. — николиже на вѣки, ни оу которыхъ днешъ и часахъ, ни передъ нами, а ни передъ иныхъ господарехъ (1474), Яц. стр. 188—189.

За още по-голѣмо закрѣпване „непоколебимостята“ на издаденитѣ документи, господаритѣ сж се обръщали и къмъ своитѣ прѣемници съ поржчка и заплаха да не посѣгатъ на издаденитѣ отъ тѣхъ актове, подѣ страхъ на проклятие: никой отъ приемницитѣ слѣдъ живота на господаря, казва се въ много отъ тѣзи актове, да не „поруши“ — непорушилъ би нашего устройства (вардааная) и потвѣрждения, но да потвѣрди и укрѣпи, което е извършено отъ него³⁾. Проклятията, които се сиятъ противъ подобенъ нарушителъ сж приблизително сжщитѣ, които се срѣщатъ и въ нашитѣ хрисовули. Нарушителтъ се заплашва; именно: таковаго Господь Богъ да разорить и да убиеть здѣ тѣломъ и въ бждуци вѣкъ душеж. И да иматъ участь съ Юдаж и съ Ариж и съ онѣми Юдеи. Иже възъпишж на Христа Бога и спаса нашего: кръвь ѱего на нихъ и на чадохъ ихъ⁴⁾.

¹⁾ Венелинъ, 176.

²⁾ Венелинъ, 145.

³⁾ Вен., 90.

⁴⁾ Вен. Ibid.

VII. Тъкмежъ или мирене.

Много пжти прѣпирнята се е свършвала съ мирене, което се нарича въ памятниците: тъкмежие, токмежъ¹⁾ (Яц. 187), аже потокомили ся Стан Полѣна съ ихъ отъцемъ съ Югож протопомомъ; Венел., 227. Жупанъ Кръстанъ створилъ тъкмежие съ митрополитомъ Евтимиемъ.

Тъкменето или миренето и спогаждането винаги е било най-желаниятъ край въ всѣка сждба по прѣпирня или тжжба. И въ старо и въ ново врѣме, къмъ него сж се стремили заинтересованитѣ, за да се тури край на каква и да било свада²⁾. Въ старо врѣме, за тая цѣль, особно въ углавнитѣ дѣла, сж се туряли въ работа посрѣдницитѣ-мирители. Въ ново врѣме, на мировитѣ сждилища — въобще, а на другитѣ — въ извѣстни случаи, се дори налага обязаността да прѣдлагатъ мирене.

Колкото за думата тъкмежъ, тъкмене въ влахо-молдавскитѣ памятници, тя е характерна по това, че отговаря на нашата народна рѣчь, много употрѣбвана и разширително за нѣкои дѣла. Тъкмежъ у насъ е и когато се спогажда нѣкой по гражданска прѣпирня, и когато туря край на една свада, съ углавенъ характеръ, и когато се договарятъ условията за брака (съ пари тъкмежъ, съ прѣстенъ годежъ³⁾). Въ много мѣста у насъ тъкмежъ означава и годежъ, по много простата причина, че не стане ли потъкмяване за прида (агърлъка), що момковитѣ родители трѣба да дадатъ на моминитѣ, нѣма и първа стжпка къмъ брачния съюзъ.

Потъкмяването е било, както и сега, най-добриятъ изходъ и най-желаниятъ край на всѣко дѣло. Обичайното ни право знае даже погаждачи (въ Старо-загорско), на които „отсѣченото“ е свято⁴⁾.

Заслужва отбѣлзване, че за мирението е употрѣбена думата тъкмежъ, именно тая която е означавала материалното удовлетворение за странитѣ. Думата напълно отговаря на старото гледище за мирението слѣдъ прѣстжпно дѣяние, т. е. че въ него сжщественото е било да се плати на уврѣдената страна извѣстно обезщетение, откупъ, при убийството, у руситѣ — головничество, германскитѣ blutgeld, чехската хлава, глава или нашата стара вражда и кръвнина на обичайното право.

¹⁾ Глед. Вен. 180.—Въ единъ старъ „Вокабулеръ румжнеску-францозеск“ отъ А. Vaillant, печатанъ съ кирилица, срѣщаме думата токмеалъ, accord, convention; а се токми s'accorder, convenir. Въ по-новитѣ рѣчници, напр. въ тоя на G. M. Antonescu, вече съ латиница, думата Tocmela се гълкува съ action de marchand, convention; Tocmi, marchand, disputer sur le prix.

²⁾ Глед. С. С. Бобчевъ, Истр. стб. пр. 368.

³⁾ Н. Геровъ. Рѣчникъ, глед. думата тъкмежъ.

⁴⁾ С. С. Бобчевъ, Сборникъ на бълг. юр. обичаи. II. 302 и слѣд.

„Юридически Прѣгледъ“

списание за право, законодателство и юриспруденция.

1915 — ДВАДЕСЕТЪ И ВТОРА ГОДИШНИНА — 1915.

Юридически Прѣгледъ излиза веднажъ въ мѣсеца на 15 число (освѣтъ и августъ) въ размѣръ отъ 3 $\frac{1}{2}$ —4 $\frac{1}{2}$ печ. коли.

Цѣната на „Юр. Прѣгледъ“ е 10 лева годишно за България, 11 франка за чужбина, 4 книжни рубли за Русия. На студенти се отстъпва за 8 лв.

Всичко за „Юр. Прѣгледъ“ се изпраща въ София, ул. Славянска, № 22

Редактори } С. С. Бобчевъ.
 } Д-ръ М. Поповилевъ.

Въ администрацията на „Юридически Прѣгледъ“, намѣрватъ се за проданъ слѣднитѣ книги, трудове на С. С. Бобчевъ по правото и правната история:

1. Сборникъ на българ. юридически обичаи. Часть I. Т. I. Семейно право. Пловдивъ. 1897. Стр. 302. 8^о. Цѣна 4 л.

2. Сборникъ на българ. юридически обичаи. Ч. I. Т. II. — Отд. II, III и IV. Вещи. — Наслѣдство. — Обязателства. София. 1902. Стр. 320. Цѣна 4 лева.

3. Юридически книжки. Кн. I. За вѣчния миръ. (Очеркъ по международното право). Стр. 33. 8^о София, 1899. Ц. 50 ст.

4. Старобългарски правни паметници (помагало при изучаване историята на старобълг. право). Ч. I. Стр. 176. 8^о. Историко-юридически бѣлѣжки: Законъ Соудный Людмъ — Еклогата — Хрисовули. София, 1903. Цѣна 2-50 лева.

5. Юбилеенъ споменъ за десетгодишнината на „Юридически Прѣгледъ“. Съдържа пълна българска юридическа библиография. Стр. 126. 8^о 1902 г. София. Цѣна 2 л.

6. Ново уптжаване за събиране и изучаване на народнитѣ юридически обичаи. Държавно, сѣдебно и углавно право. София, 1904 год. Цѣна 1 левъ.

7. Къмъ българската правна история и обичайното право. 1. Нашата челядна задруга. — 2. Значението на хрисовулитѣ за историко-правната наука. (Отп. отъ „Юрид. Прѣгледъ“, 1906 год. Стр. 19. Цѣна 1 левъ.

На абон. на „Юр. Прѣг.“ и „Бълг. Сборка“ тѣзи книги се отстъпватъ съ половинъ цѣна.

История на старобългарско право. (Лекции и изсѣдвания). Отъ С. С. Бобчевъ. Стр. 560. София, 1910 г. Съдържа: Въведение. — Източници. — I. История на старобългарското държавно право. II. Сѣдебно право. — III. Углавно и IV. Гражданско право.

Платилитѣ абонати на „Юридически прѣгледъ“ иматъ право да получатъ тая книга за 5 лева вмѣсто 7. Тя имъ се изпровожда съ разноски на администрацията срѣщу внесени петъ лева или съ наложенъ платежъ за 5-50 ст. Сѣщото право иматъ и абонатитѣ на „Българска Сборка“.